

dr hab. Marek Rajch, prof. UAM
Instytut Filologii Germańskiej
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Poznań, dnia 7.09.2024

RECENZJA

rozprawy doktorskiej mgr Eweliny Trojanowskiej pt.
Groteska w dramatach politycznych Thomasa Bernharda
napisanej pod kierunkiem
dr. hab. Marka Podlasiaka, profesora UMK

Przedmiot rozprawy

Przedmiotem rozprawy doktorskiej pani mgr Eweliny Trojanowskiej jest twórczość dramaturgiczna Thomasa Bernharda, jednego z najbardziej znanych i znaczących powojennych autorów austriackich, a w opinii szerokiego kręgu badaczy literatury i krytyków literackich – jednego z najbardziej znaczących autorów niemieckiego obszaru językowego. Urodzony w 1931 roku Bernhard w swoich dziecięcych i młodościowych latach był razem ze swoimi rodakami bezpośrednim świadkiem tego, w jaki sposób w Niemczech i Austrii rozwijał się i funkcjonował narodowy socjalizm. Rozliczenie z narodowosocjalistyczną przeszłością społeczeństwa austriackiego i niemieckiego i popełnionych przy ich udziale zbrodni eksterminacji wielu milionów ludzi w Europie i na całym świecie, stało się głównym tematem pisarstwa Thomasa Bernharda już od pierwszych jego utworów, a w szczególnym stopniu – swojego rodzaju siłą sprawczą jego twórczości dramatycznej.

W centrum swojego przedsięwzięcia badawczego Autorka przedłożonej rozprawy doktorskiej stawia pytanie, w jakim stopniu stosowana przez Thomasa Bernharda w dramatycznych utworach, poruszających tematykę polityczną, kategoria groteski pozwala mu dokonać miazdzącej i bezwzględnej krytyki państwa i społeczeństwa austriackiego i zdemaskować funkcjonujące na ich temat mity. Postawione w ten sposób pytanie badawcze

jest jak najbardziej uzasadnione i interesujące – nie tylko ze względu na duży rezonans poszczególnych inscenizacji, ale także – a może przede wszystkim – ze względu na poetykę i język utworów dramatycznych. Innymi słowy – pani Ewelina Trojanowska stawia tym samym pytanie o to, w jakim stopniu groteska jest w stanie wzmocnić wypowiedź literacką na tyle, że przemawia ona do swoich odbiorców jeszcze silniej, aniżeli sama istota omawianych w niej problemów.

Ocena doboru materiału źródłowego

Szukając odpowiedzi na tak postawione pytanie badawcze, Doktorantka zdecydowała się na szerokie spektrum poddanych analizie dramatów politycznych Thomasa Bernharda, które ze względu na swoją tematykę przyczyniły się do tego, że przylgnęło do niego określenie „Nestbeschmutzer” (kałający własne gniazdo). Wśród analizowanych utworów znalazły się dramaty: *Na polowaniu*, *Prezydent*, *Przed odejściem w stan spoczynku*, *Plac bohaterów* oraz dramolety: *Obiad niemiecki*, *Claus Peymann kupuje sobie spodnie i idzie ze mną na obiad*.

Twórczość Thomasa Bernharda – mimo niezbyt długiego okresu, w którym był aktywny jako autor – była bardzo bogata i cieszyła się dużą popularnością zarówno wśród czytelników, jak i kolejnych już pokoleń krytyków literackich i badaczy zajmujących się różnymi aspektami funkcjonowania literatury w różnych jej odmianach, gatunkach i o różnej tematyce. Podobnie rzecz ma się z literaturą specjalistyczną na temat wiodącej dla rozprawy kategorii estetycznej jaką była groteska – jej istota i sposób funkcjonowania w dziele literackim zajmowała teoretyków literatury w różnych okresach i pod wieloma aspektami.

W zakresie doboru i przestudiowania właściwej literatury – zarówno prymarnej jak i sekundarnej – Doktorantka stanęła przed trudnym zadaniem, z którego wywiązała się – co należy podkreślić – z należytą starannością, rozważą i umiejętnością wybierania treści właściwych i odpowiednich do podjętego zamierzenia badawczego. W trakcie kwerendy bibliotecznej zgromadziła więc obszerną literaturę na temat życia i twórczości Thomasa Bernharda (71 monografii i tomów zbiorowych, 117 artykułów, 19 pozycji z zakresu wywiadów, rozmów, listów czytelniczych, korespondencji z pisarzem) oraz kategorii groteski (32 monografie i tomy zbiorowe, 29 artykułów). Bibliografia załączona do pracy wykazuje ponadto wiele pozycji zarówno literatury pięknej jak i badawczej, która albo jest przywoływana w pracy, albo pomogła Autorce zredagować poszczególne jej fragmenty

(literatura specjalistyczna z zakresu historii, twórczości innych pisarzy, różnych aspektów funkcjonowania literatury – 78 monografii, 47 artykułów, 5 haseł w słownikach i leksykonach oraz 50 pozycji ze stron internetowych). Nadzwyczaj starannie uporządkowany spis literatury sekundarnej wykazuje imponującą liczbę 943 pozycji.

Struktura i ocena merytoryczna pracy

Przedłożona do oceny praca liczy 378 stron i należy zaliczyć ją do dość obszernych rozpraw doktorskich. Autorka podzieliła swoją rozprawę na osiem rozdziałów, opatrzyła wstępem i zawierającym wnioski podsumowujące zakończeniem oraz obszerną bibliografią (ponad 30 stron).

Wstęp do pracy (str. 5-28) jest nie tylko zapowiedzią i uzasadnieniem wyboru tematu – wyznaczeniem celu i po części drogi poszukiwań badawczych, ale także przeglądem dotychczasowego stanu badań nad twórczością Thomasa Bernharda i literatury specjalistycznej. Już w tej części pracy Autorka wykazuje, że zebrała pokaźny materiał źródłowy, zapoznała się z nim i potrafi wybrać treści istotne z punktu widzenia postawionego przez nią problemu badawczego. Zaprezentowany w tej części pracy przegląd literatury jest dość daleko idącym referowaniem najważniejszych tez zawartych w pracach poszczególnych badaczy twórczości Bernharda. Autorka kładzie tym samym solidne podwaliny merytoryczne jako uzasadnienie dla słuszności postawienia hipotezy badawczej i antycypuje niejako pole argumentacyjne dla dalszych części pracy.

Pierwszy merytoryczny rozdział pracy (str. 29-70) poświęcony jest kategorii groteski w jej różnych odsłonach. Rozważaniom Autorki podlegają w tej części pracy tradycje i teorie groteski ze szczególnym uwzględnieniem koncepcji dwudziestowiecznych, różne definicje tejże kategorii, rozumienie groteski w różnych okresach poczynając od końca XV wieku do czasów współczesnych, zależności między językiem literatury a przynależnością określonych utworów do literatury o wymowie groteskowej oraz powiązanie groteski z innymi kategoriami estetycznymi – tragizmem i komizmem, absurdem oraz makabrą.

Drugi rozdział pracy, stosunkowo krótki (str. 71-90), poświęciła Autorka Thomasowi Bernhardowi jako autorowi sztuk politycznych. Odwołując się do literatury przedmiotu rozważa spory, kontrowersje i skandale, jakie narastały w społeczeństwie, życiu kulturalnym i politycznym w Austrii po ukazaniu się poszczególnych utworów lub inscenizacji kolejnych sztuk.

Sześć kolejnych rozdziałów zawiera analizę wymienionych wcześniej dramatów politycznych Bernharda. Rozdziały te skonstruowane są w ten sposób, że w każdym z nich Autorka analizuje poszczególne dramaty, przedstawiając każdorazowo na początku najważniejsze informacje o specyfice danego utworu i okoliczności jego pierwszej inscenizacji, a w kolejnych podrozdziałach rozważa charakterystyczne dla określonej sztuki aspekty pisania groteskowego. Poszczególne dramaty omówione są w pracy chronologicznie według momentu ich powstania oraz ich premiery na scenie.

Rozdział trzeci (str. 91-122) poświęcony jest groteskowemu motywom w dramacie *Na polowaniu*, który w twórczości Bernharda rozpoczyna cykl utworów podejmujących tematykę władzy społecznej i politycznej. Sztukę *Na polowaniu* rozpatruje Autorka jako metaforę życia politycznego, zwraca uwagę na zawartą w niej krytykę Kościoła katolickiego, wskazuje na związek groteski z makabrycznością wspomnień wojennych bohaterów oraz przywołuje ich groteskowe rozmowy o śmierci.

W centrum czwartego rozdziału (str. 123-161) znajduje się kolejny dramat Bernharda *Prezydent*, który Doktorantka – na podstawie własnej lektury i ustaleń innych badaczy – interpretuje jako wielką groteskę na najwyższych szczeblach władzy. Obraz władzy staje się więc jeszcze bardziej groteskowy niż w uprzednio rozważanym dramacie, Bernhard po raz kolejny rysuje problem śmierci w ujęciu groteskowym. Nowym elementem w analizie przedstawionym w tym rozdziale jest ujęcie polityki jako teatru.

W rozdziale piątym swojej pracy (str. 162-219) Autorka przedstawia i analizuje kolejny dramat *Przed odejściem w stan spoczynku* jako swoistą komedię o niemieckiej duszy, wynikającej – jak się wydaje – przede wszystkim z przybierającego groteskowe wymiary nostalgicznego przywiązania do czasu, w którym w życiu codziennym w Austrii i Niemczech dominował narodowy socjalizm i jego ideologia. Wprowadzona wcześniej kategoria makabry i jej związku z groteską uzupełniona została w tym rozdziale karnawalizacją rzeczywistości w ujęciu Michaiła Bachtina.

Uważany przez wielu badaczy za kluczowy dramat Thomasa Bernharda *Plac Bohaterów*, będący swoistym „Requiem” dla Austrii, ale także dla jego Autora, omówiony został w rozdziale szóstym pracy (str. 220-264). Doktorantka sporo uwagi poświęca skandalowi medialnemu wokół premiery sztuki w wiedeńskim Burgtheater, prezentuje zastosowanie kategorii groteski jako instrumentu służącemu zdemaskowaniu mitu „Felix Austria”, omawia zarysowaną w sztuce przez pisarza pewnego rodzaju mapę mentalną wybranych miast austriackich oraz analizuje kwestię przedstawienia państwa austriackiego i jego społeczeństwa jako groteskowego teatru.

W ostatnich dwóch rozdziałach pracy Autorka odchodzi od przyjętej wcześniej chronologicznej kolejności omawiania dramatów, poświęcając je dramoletom, które Thomas Bernhard pisał na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych – *Obiad niemiecki* (str. 265-291) oraz *Claus Peymann kupuje sobie spodnie i idzie ze mną na obiad* (str. 292-337). Zdecydowanie skromniejsze w swej objętości niż dramaty, omówione dramolety Bernharda okazały się równie treściwe, bogate w różnego rodzaju aluzje do przeszłości i rzeczywistości państwa i społeczeństwa austriackiego, a także w równym stopniu zbudowane na zasadzie groteski. Pierwszy z nich Doktorantka przedstawia jako reakcję na debatę o przedawnieniu zbrodni nazistowskich, natomiast w odniesieniu do drugiego wskazuje na zawartą w nim dekonstrukcję wiedeńskiego Burgtheater jako narodowego symbolu Austrii.

Wyznaczając sobie zadanie zbadania obecności groteski w politycznych dramatach i dramoletach Thomasa Bernharda, wykorzystania tej kategorii, nierzadko poprzez powiązanie z takimi kategoriami jak tragizm, komizm, absurd i makabra, Autorka recenzowanej rozprawy stanęła przed prawdziwym wyzwaniem i zadaniem niełatwym do wykonania przede wszystkim z jednego zasadniczego powodu. Popularność całej twórczości pisarza i szczególnie szereg nagłośnionych medialnie skandali wokół inscenizacji napisanych przez niego dramatów, spowodowały, że miała ona olbrzymi rezonans w społeczeństwie austriackim i niemieckim przede wszystkim, ale także poza obszarem krajów niemieckojęzycznych. W konsekwencji tego Doktorantka musiała zmierzyć się z bardzo bogatą i zróżnicowaną literaturą specjalistyczną i ustaleniami kilku pokoleń badaczy literatury, zajmujących się twórczością pisarza począwszy od lat siedemdziesiątych do chwili obecnej. Należy stwierdzić, że sprostała temu wyzwaniu w stopniu bardzo wysokim.

Nie mając innej możliwości, szczególnie jako młoda badaczka, Autorka niejako skazana była na konieczność referowania powstałych wcześniej na temat twórczości Thomasa Bernharda licznych opracowań w postaci monografii i przyczynków zgromadzonych w tomach zbiorowych i czasopismach naukowych. Potrafiła wybrać z nich – zawsze w sposób trafny i optymalny, wykazując to w odpowiedni sposób w tekście głównym i przypisach – tezy, które korespondowały z wybranym zagadnieniem badawczym i pozwalały jej budować narrację w myśl własnych założeń. Należy podkreślić w tym miejscu, że Doktorantka potrafiła wykorzystać ustalenia innych badaczy także w innych niż te podane przez nich kontekstach lub też zaadaptować je do analizy innych utworów, aniżeli te, do których się one odnosiły w zamyśle swoich autorów (np. zastosowanie teorii karnawalizacji Michaiła Bachtina do analizy *Przed odejściem w stan spoczynku*).

W wyniku przeprowadzonej analizy Autorka proponuje szereg interesujących ustaleń, które można przypisać do dwóch zasadniczych obszarów. Pierwszy z nich dotyczy tematyki politycznych dramatów Bernharda, a drugi – jego sztuki dramatopisarskiej, ze szczególnym uwzględnieniem stosowania przez niego groteski jako przemyślanej i ewoluującej w kolejnych utworach strategii twórczej. Doktorantka wykazała w rozprawie daleko idącą zależność między tymi obszarami – w miarę coraz bardziej ugruntowanego przekonania co do słuszności stosowania w kolejnych utworach dramatycznych groteski i powiązanych z nią kategorii, Thomas Bernhard sięgał po co coraz to nowe, coraz to bardziej dla odbiorców w Austrii drażliwe tematy. Groteska stawiała się dla autora – w myśl ustaleń Doktorantki – coraz bardziej skutecznym narzędziem diagnozy społecznej, politycznej i historycznej w jego ojczyźnie oraz do krytyki stanu mentalnego jego rodaków i demaskowania narosłych w społeczeństwie austriackim mitów i wyobrażeń.

Do szczególnie interesujących wniosków wynikających z przeprowadzonej przez Doktorantkę analizy jest umieszczenie utworów dramatycznych Bernharda w europejskiej tradycji literackiej oraz zwrócenie uwagi na ich intertekstualne odniesienia. Groteskowy charakter poszczególnych utworów budowany jest między innymi w nawiązaniu do znanych przykładów z literatury rosyjskiej, angielskiej i niemieckiej. Sztukę *Na polowaniu* Doktorantka interpretuje w kontekście *Wiśniowego sadu* Antoniego Czechowa, natomiast w *Placu bohaterów* widzi analogie do twórczości Gottholda Ephraima Lessinga. Odczytanie tego dramatu w nawiązaniu do *Hamleta* Williama Szekspira powoduje zaś, że zawarty w nim krytyczny obraz Austrii pogrążającej się w chaosie i destrukcji staje się jeszcze bardziej groteskowy.

Uwagi krytyczne i polemiczne

Szeroko zakrojona kwerenda biblioteczna przeprowadzona przez panią mgr Ewelinę Trojanowską, zarówno w obszarze literatury prymarnej jak i sekundarnej, zaowocowała zgromadzeniem obszernego materiału źródłowego i poczynieniem wielu interesujących i ważnych z badawczego punktu widzenia ustaleń. O ile z tego zadania Doktorantka wywiązała się bez zarzutu, o tyle można by zastanowić się, czy nie warto by poprawić nieco przekaz i nadać rozprawie bardziej zdyscyplinowaną organizację. Wydaje się, że taki zabieg spowodowałby, że zarówno czytelność rozprawy jak i jej ogólna wymowa uległyby poprawie. Niewątpliwą zaletą pracy jest zgromadzona przez Autorkę ogromna wiedza, którą – co

zrozumiałe, szczególnie w przypadku początkujących adeptów nauki – pragnie podzielić się ze swoimi czytelnikami. Rozprawa zawiera jednak pewne fragmenty, które w szerszym kontekście pozwoliły Autorce zrozumieć badane zagadnienie, ale do realizacji zamierzenia badawczego bezpośrednio niewiele wnoszą. Do takich fragmentów należy podrozdział 1.2. (str. 30-50), w którym Autorka omawia kształtowanie się pojęcia i kategorii groteski w okresie od końca XV wieku do chwili obecnej. Do zwiększenia wartości narracji w pracy przyczyniłoby się z pewnością przeredagowanie i skrócenie do minimum fragmentów, w których Autorka opisuje okoliczności pierwszych inscenizacji poszczególnych sztuk (np. dość obszerny wstęp o charakterze historycznym do podrozdziału 6.2. na str. 231-235).

Powyższe uwagi dotyczą struktury i organizacji pracy i są pomyślane jako pewne sugestie czytelnicze, które można by wziąć pod uwagę, gdyby Doktorantka planowała publikację rozprawy.

Podsumowanie

Pani mgr Ewelina Trojanowska przedstawiła rozprawę doktorską, w której opierając się na solidnej podstawie źródłowej przeprowadziła przekonującą analizę badanego problemu, przedstawiła interesujące wnioski będące odpowiedzią na wynikające z niego pytania i tym samym zrealizowała pomyślnie zamierzone przedsięwzięcie badawcze. Doktorantka zawarła także w swojej pracy kilka tez, które mogą być podstawą do dalszych interesujących i ważkich dociekań badawczych. Powyższe uwagi krytyczne mają w dużej części charakter polemiczny i nie zmieniają pozytywnej oceny rozprawy.

Biorąc pod uwagę powyższe, należy stwierdzić, że **rozprawa pani mgr Eweliny Trojanowskiej**, napisana pod opieką profesora UMK dr. hab. Marka Podlasiaka, **stanowi oryginalne rozwiązanie problemu naukowego i tym samym spełnia warunki „Ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki”**. Jednocześnie wnoszę o **dopuszczenie pani mgr Eweliny Trojanowskiej do kolejnych etapów przewodu doktorskiego**.

Michał Najch